

Český sociologický výzkum 1968–1969 v archivu Sociologického ústavu ČSAV

Otázky metodické úrovně našich sociologických výzkumů se staly už standardním tématem na různých shromážděních sociologů. Jejich diskuse však byla dosud založena spíše na osobních dojmech a zkušenostech než na nějakém zobecnujícím materiálu. Takový materiál totiž zatím nebyl k dispozici.¹

Změnu situace, jak doufáme, přivodí činnost archivu sociologických výzkumů, který byl v roce 1968 zřízen při Sociologickém ústavu ČSAV a který se v současné fázi snaží získat přehled o sociologických výzkumech probíhajících v českých zemích.

Archív rozesílá pracovištím, o nichž je známo, že se zabývají výzkumem, dotazníky o osmnácti otázkách (dotazník zachycuje celkem 37 znaků) informujících se o obsahových, metodických a organizačních charakteristikách každého probíhajícího výzkumného projektu. Získané údaje se přenášejí do kartotéky a stanou se pak podkladem periodicky vydávaných přehledů. Archív se buduje na základě čistě dobrovolné spolupráce.

Rozebrali jsme informace, které jsou v archivu k dispozici o 107 výzkumných projektech registrovaných ke konci května 1969,² abychom se pokusili odpovědět na tyto otázky:

- I. kdo tyto výzkumy provádí,
- II. čím se tyto výzkumy zabývají,
- III. jak se provádějí a
- IV. jaká je publicita jejich výsledků.

I. Které instituce provádějí výzkumy zachycené v archivu SÚ ČSAV?

Úvodem dlužno poznamenat, že výzkumné projekty, o nichž je řeč, nejsou ani náhodným, ani vyčerpávajícím výběrem z celku výzkumných projektů probíhajících v českých zemích v loňském a letošním roce. Archív rozesílal svůj dotazník záměrně především pracovištím ČSAV, vysokým školám a výzkumným ústavům a do jeho evidence se pak spontánně přihlásila i některá pracoviště další. Zachycené výzkumné projekty tedy nemají žádný kontrolovatelný vztah k celku probíhajících výzkumů a nelze tedy pochopitelně mluvit o žádné statistické reprezentativnosti. „Cepek probíhajících výzkumů“ je mimoto veličina prakticky nezjistitelná. Předkládané údaje tedy vypovídají pouze o výzkumných projektech registrovaných a

nelze je generalizovat. Z toho důvodu je také třeba považovat informaci o provádějících institucích za nezávisle proměnnou, vůči níž lze hodnotit ostatní údaje.

Tabulka 1: Výzkumné projekty podle provádějících institucí

Instituce	%	(N = 107)
Vysoké školy	35	
ČSAV	27	
Výzkumné ústavy	21	
Společenské organizace	8	
Státní orgány	7	
Podniky	2	

Z tabulky plyne, že 83% analyzovaných výzkumů provádějí instituce, které pravděpodobně mají pro realizaci výzkumů relativně dobré odborné předpoklady — jde o pracoviště vysokoškolská, akademická a výzkumná. Můžeme se tedy domnívat, že v českých podmínkách náš materiál zachycuje výzkumy spíše elitní povahy.

II. Jaká je tematika sledovaných výzkumů?

Informace, které může náš materiál poskytnout o tematické sledovaných výzkumů, jsou omezeny způsobem kategorizace v dotazníku zvoleným (bylo použito uzavřené otázky) a faktem, že autoři výzkumů zařazovali svůj výzkum do těchto kategorií sami. Použitá kategorizace nebyla přitom nejšťastnější.

Tabulka 2: Výzkumné projekty podle tematiky

Tematika	%	(N = 107)
Společnost a její struktura	48	
Ekonomické otázky	44	
Otázky kultury a civilizace	40	
Demografické a ekologické otázky	33	
Politické a právní otázky	31	
Sociální a zdravotní otázky	27	
Metodologické otázky	23	
Ostatní	20	

(Některé projekty se dotýkaly i více tematických oblastí.)

¹ Výjimku tvoří úsilí J. Pašlaka, který se snažil v minulých letech o pořízení a rozbor podobného materiálu na Slovensku.

² Do předání rukopisu této informace redakci Sociologického časopisu v září 1969 se počet registrovaných výzkumů zvýšil na 142.

Rozložení tematiky výzkumů zhruba odráží vývojový trend naší empirické sociologie v posledních letech: vlna výzkumného zájmu o různé sociologické aspekty ekonomického systému se postupně stabilizuje a je doplňována zájmem o typičtější sociologická témata, jako je společenská struktura, stratifikace apod., a pozorností věnovanou problematice politického systému společnosti. Většina projektů přitom zasahuje několik tematických okruhů, v průměru dva až tři.

U celé poloviny projektů jejich autoři uvádějí, že mají teoretické ambice a že svým výzkumem hodlají rozvíjet nové teoretické myšlenky (tabulka 3).

Tabulka 3: Výzkumné projekty podle teoretických ambicí autorů

	%	(N=107)
Autoři hodlají na základě výzkumu rozvíjet nové teoretické myšlenky	50	
Nehodlají	45	
Neudáno	5	

Tento — podle našeho názoru vysoký — podíl teoreticky ambiciózních projektů lze zřejmě vysvětlit hlavně strukturou provádějících institucí. Budiž nám však dovolena i pesimistická domněnka, že jakkoliv to vyhlíží paradoxně, druhým možným činitelem je malá teoretická výpěstlost a informovanost některých pracovníků; pro začátečníka je skoro každá teoretická myšlenka novinkou.

Zásadní obecnou otázkou, s níž si archiv musel poradit, bylo vymezení okruhu výzkumů, o něž se bude zajímat. Mají to být výzkumy sociologické — jenže tím se dostáváme k problému operativního vymezení pojmu „sociologický výzkum“. Abychom předešli sporům, pro jejichž rozhodnutí neexistují jednoznačná kritéria, přenechali jsme jeho interpretaci autorům výzkumů samotným s tím, že k registraci zřejmě dojde mnoho výzkumů, které nebudou „striktně“ sociologické. Data, která máme k dispozici, tento předpoklad potvrzují. Podle názoru jeho autorů se každý registrovaný sociologický výzkum dotýká v průměru ještě jednoho až dvou dalších vědních oborů. Přehled o tom poskytuje tabulka 4.

Výzkumy, které by byly „čistě sociologické“, nejsou tedy typickým jevem. Tato skutečnost by nás neměla příliš překvapit: i za předpokladu, že jsme s to vymežit předmět sociologie jako samostatné vědy, bude striktně sociologický přístup vlastní jen nečetným projektům základního výzkumu. Motivovány úsilím o řešení teoretických sociologických otázek, tyto projekty mohou být formulovány pouze v sociologických kategoriích. Většina výzkumných projektů je však motivována praktickými společenskými problémy, k je-

Tabulka 4: Sociologické výzkumné projekty podle vědních oborů, kterých se dále dotýkají

Vědní obor	%	(N=107)
Psychologie a sociální psychologie	43	
Ekonomie	28	
Pedagogika	19	
Politická věda	15	
Demografie	14	
Zdravotnictví a lékařské obory	11	
Právo	8	
Uměnověda, estetika	6	
Urbanismus a tvorba životního prostředí	4	
Teorie organizace a řízení	3	
Geografie	3	
Historie	2	
Jiné (sociální antropologie, penologie, publicistika, teorie ideologie)	5	

jichž osvětlení je třeba pohledu více vědních oborů. Konkrétní výzkumný projekt je pak spíše mezioborový, i když sociologie může hrát hlavní roli.³ Tato situace je zřejmě typická i pro výzkumy, o nichž zde pojednáváme. K tabulce 4 můžeme ještě poznamenat, že velmi zarážející je výskyt pouze jediné zmínky o vazbě výzkumu na sociální antropologii. Tato skutečnost odráží malou znalost tohoto oboru mezi sociology.

III. Jakých metod sledované výzkumy používají?

Zajímá nás především, z jakých informačních zdrojů výzkumy čerpají. O tom tabulka 5.

Tabulka 5: Výzkumné projekty podle jejich informačních zdrojů

Informační zdroje	%	(N=107)
A. Přímé zdroje		
Terénní průzkum	94	
Experiment	4	
B. Nepřímé zdroje		
Hotový statistický materiál	45	
Dokumenty	40	
Periodický tisk	19	
Mapy a kartogramy	4	
Data z hotových výzkumů	2	

(Některé projekty používají většího počtu různých informačních zdrojů)

³ V dosud nepublikované práci tuto myšlenku rozvíjí V. Lamser.

Jeden výzkumný projekt v průměru používá 1—2 zdrojů informací podle výše uvedené kategorizace.

Tabulka 5 bohužel na sledovaných výzkumech velmi jasně potvrzuje chronicky známou skutečnost, že v našich výzkumech mnohdy bezdůvodně trváme na primárním sběru informací a že jen v nepatrné míře využíváme dat shromážděných již dříve jinými výzkumy. Téměř všechny výzkumy ve sledovaném souboru se uchýlily k přímým informačním zdrojům a jen 2% použily sekundární analýzy. Stále ještě zřejmě přžívá populární předsudek ztotožňující sociologický výzkum s dotazníkovým šetřením nebo rozhovory.

Čísla ukazující na poměrně častou kombinaci informačních zdrojů a na celkem hojně využívání statistického materiálu a dokumentů jsou na druhé straně potěšující.

Přehled o používaných pozorovacích technikách dává tabulka 6.

Tabulka 6: Výzkumné projekty podle použitých pozorovacích technik

Pozorovací technika	%	(N = 107)
Rozhovor, beseda	83	
Dotazník, anketa	68	
Obsahová analýza	28	
Přímé pozorování	27	
Test	13	
Sociometrie	12	
Jiné (časový snímek, film, atd.)	8	

(Některé projekty používají většího počtu různých pozorovacích technik)

V jednom výzkumném projektu se v průměru používá 2—3 různých pozorovacích technik.

V tabulce 6 překvapuje primát rozhovoru, který autoři výzkumů udávají jako zdaleka nejčastěji používanou pozorovací techniku. Lze to snad opět vysvětlit strukturou provádějících institucí, které si většinou mohou dovolit této celkem obtížné techniky využít.

Autorům byla dále položena otázka, zda ve svém výzkumu použili nových nebo málo používaných metodických postupů, případně zda některý existující postup pro své účely modifikovali, a o jaké postupy jde. Získané informace mají význam jednak jako objektivní údaj o metodické vynalézavosti sledovaných projektů, jednak jako údaj o tom, co autoři výzkumů za metodické inovace vůbec považují.

O prvním poskytuje obraz tabulka 7.

V každé z uvedených skupin A, B má tedy podle mínění jejich autorů metodologické ambice něco více než čtvrtina sledovaných projektů. Nesmíme však pustit se zřetele, že toto sebehodnocení autorů výzkumů by se nemuselo shodovat s posudkem nestranného

Tabulka 7: Výzkumné projekty podle metodologických ambicí autorů

	%	(N = 107)
A. Podle toho, zda aplikují některý existující, ale dosud málo používaný metodický postup aplikují neaplikují neudáno	28 67 5	
B. Podle toho, zda nový nebo modifikovaný metodický postup zavádějí nezavádějí neuvedeno	26 68 6	

experta. Že se s ním také v mnoha případech shodovat nebude, to ukazují následující příklady, které jsou u některých projektů označovány jejich autory za metodické inovace.

A. Pokud jde o aplikaci málo používaných metod:

- opakovaná dotazníková šetření týchž subjektů
- použití vyčerpávajícího výběru
- konfrontace objektivních a subjektivních údajů
- týmová práce.

B. Pokud jde o zavedení nových nebo modifikovaných metodických postupů:

- mezioborový přístup
- výzkum problému z více zorných hledisek
- kombinace více metod a technik
- strojní zpracování dat.

Tyto postupy bychom sami asi těžko považovali za metodické novinky. A tak zřejmě podíl výzkumů, které si mohou činit oprávněné metodické ambice, bude podstatně menší, než je uvedeno v tabulce 7. Skutečnost, že strojní zpracování dat nebo mezioborový přístup mohou figurovat jako metodické novinky, současně svědčí o velmi nedostatečné metodologické úrovni a informovanosti některých autorů.

Inovace, které si pozornost zaslouží, spadají hlavně do oblasti kvantifikace a zpracování dat. Nenajdeme zde mnoho zásadních nebo obecně významných novinek, spíše případy aplikace postupů vymykajících se dosavadnímu metodickému stereotypu našich výzkumů nebo nové dílčí postupy úzce vázané na konkrétní meritorní problematiku. I tak jsou ovšem potěšitelné. Jde například o konstrukci různých indexů, budování a využití typologií, neběžné aplikace obsahové analýzy, použití faktorové analýzy a jí příbuzných postupů, použití nestandardních programů pro zpracování dat na počítačích, kombinace

analýzy statistických a interakčních struktur a podobně.

Zvláštní pozornost jsme věnovali výzkumům používajícím statistické procedury. Je to 93% sledovaných projektů. (Toto číslo dává mimochodem také důvod k zamyšlení: statistická procedura je jen jedním z mnoha možných přístupů k výzkumu, vhodným především pro studium málo strukturovaných hromadných jevů a při méně náročných poznávacích cílech. V ostatních případech vede její použití obvykle ke ztrátě informací a k povrchnosti. Číslo, které máme k dispozici, naznačuje existenci nežádoucího „statistického stereotypu“ v našich výzkumech.)

Představu o rozsahu výběrových souborů, jichž tyto výzkumy používají, dává tabulka 8.

Tabulka 8: Výzkumné projekty podle velikosti výběrových souborů

Velikost souboru	%	(N = 99)
Do 400 jednotek	26	
401–1000 jednotek	23	
1001–2000 jednotek	35	
2001–4000 jednotek	12	
4001–10 000 jednotek	4	
10 001–50 000 jednotek	2	
50 000 a více jednotek	1	
Neudáno	1	

(Některé projekty pracovaly s více soubory)

Nejčastější jsou tedy soubory o rozsahu jednoho až dvou tisíc jednotek. O způsobu výběru informuje tabulka 9.

Tabulka 9: Výzkumné projekty podle způsobu výběru

Způsob výběru	%	(N = 99)
Náhodný jednostupňový	27	
Kvótní	21	
Stratifikovaný	14	
Náhodný víceetapový	11	
Vyčerpávající	8	
Skupinový	7	
Smíšený	4	
Neudáno	2	

Samočinného počítače používá pro zpracování výsledků 61% těchto výzkumů.

IV. Jaká je publicita sledovaných výzkumů?

Tato informace má značný praktický význam. Má-li se naše empirická sociologie alespoň v mezích možností daných předmětem jejího zájmu vyvíjet kumulativním způsobem a tedy stavět na poznatcích již

jednou získaných, musí mít tyto poznatky rozumnou míru publicity. Jak naznačuje tabulka 10, u výzkumů, které máme k dispozici, tento předpoklad splněn je.

Tabulka 10: Výzkumné projekty podle jejich publicity

	%	(N = 107)
Výsledky jsou přístupné zájemcům	82	
Výsledky jsou přístupné zájemcům podmíněně	6	
Výsledky nejsou zájemcům přístupné	6	
Neudáno	6	

U většiny výzkumů tedy není formálních zábran při jejich využití a sekundární analýze dalšími zájemci. V tom se situace u nás příznivě liší od některých západních zemí, kde podnikatelské závazky a zájmy výzkumných institucí publicitě brání. Jiná je ovšem otázka zábran neformální povahy.

Pokud jde o způsob publikace výzkumů (v našem případě jde o formy zamýšlené, viz tabulku 11.

Tabulka 11: Výzkumné projekty podle zamýšlených forem publikace výsledků

Forma publikace	%	(N = 107)
Závěrečná zpráva	79	
Stať v časopise	56	
Interní publikace	32	
Kniha	16	
Disertační práce	16	
Jiné (interní materiál, sdělení zainteresovaným místům aj.)	5	
Nerozhodnuto	8	

(Některé projekty počítají s více formami publikace výsledků.)

Autoři výzkumů očekávají, že výsledky jednoho projektu budou v průměru publikovány dvěma až třemi formami. Máme-li dát jejich plánům víru, můžeme se v příštích letech těšit, že z registrovaných výzkumů vzejde celkem šestnáct knižních publikací.

Závěrem

Doufáme, že tuto předběžnou nereprezentativní charakteristiku současného českého sociologického výzkumu bude brzy možno opravit obrazem podstatně přesnějším, založeným na mnohem rozsáhlejšímu materiálu. Činnost archivu pro to vytváří dobré předpoklady. Současně doufáme, že to bude obraz, v němž do pozadí budou ustupovat některé

negativní rysy, jak je dávají tušit naše současné údaje: totiž neúměrná preference primárních dat, stereotypní používání statistické procedury a v mnoha případech nízká metodická úroveň našich výzkumů.

Michal Illner, Helena Steinová

II. ročník metodologického semináře — Mikulov 1969

Od 9. do 12. června se konal v Mikulově II. ročník metodologického semináře (pořadatelem byl opět Ústav sociálně politických věd UK v Praze) za účasti dvaceti dvou pracovníků, převážně těch, kteří přicházejí do styku s metodologickými problémy sociologie. Pořadatelé navázali na tradici předchozího ročníku a podminili účast na semináři přihlášením diskusního příspěvku. To bezesporu přispělo k tomu, že se sešla skupina vědeckých pracovníků, kteří mají v dané tematice vlastní zkušenosti; umožnilo to také jednání na poměrně vysoké úrovni (vyžadující dobré znalosti v oblasti matematiky, statistiky a speciální sociologické metodologie) a zachování tradice diskusního semináře s praktickou výměnou osobních zkušeností o metodologických novinkách.

První den byl věnován problematice u nás existujících programů pro zpracování sociologických dat na samočinných počítačích. V krátkých referátech seznámili přítomní programátoři (nebo manažeři vznikajících programovacích linek) J. Lauber, V. Matoušek, J. Pokorný, M. Fendrych, P. Jiříček, M. Flek, P. Pergler účastníky semináře s principem programu, jeho flexibilitou, výstupem a vstupem, různými limity i ekonomickými parametry. Ve vystoupení M. Fleka (Zbožíznalecký ústav) byl načrtnut plán vytvoření komplexní programové linky, která by sdružovala principy zpracování dat nazývané GUHA, PROSA, LOGIMP s některými dílčími zlepšeními vycházejícími z jiných existujících programů a s možností navázání na faktorovou analýzu, popřípadě i na další operace.

V diskusi si přítomní vyměnili názory na možnost (nutnost) unifikace programů pro zpracování sociologických dat v ČSSR, jež by pochopitelně zamezila tříštění ekonomických i lidských prostředků a umožnila další práci na celostátní archivaci sociologických dat. Na druhé straně však bylo poukazováno na výhody „konkurence“ mezi různými typy programů a nevýhody „monopolizace“ i v této oblasti. Je nepochybné, že existující prostředky pro zpracování sociologických dat vtiskují naší celkové sociologické práci určitý ráz — což je nejlépe vidět na převažujícím typu extenzivních průzkumů v praktické práci u nás — a zužují tak pestrost sociologické práce.

Jasně názorové shody bylo dosaženo v tom, že jednotlivé programové novinky by se měly okamžitě publikovat (zde je nepochybný dluh autorů programů) tak, aby sociologická veřejnost byla informována o různých možnostech práce, a že by nesporně byly vítány

snahy o vhodnou unifikaci vstupů i komplexnější řešení pomocí programové linky.

Následujícím bodem v programu semináře byla problematika faktorové analýzy. Po krátkém úvodu vysvětlujícím matematickou podstatu techniky (D. Holda) zrekapituloval zkušenosti s tímto matematickým postupem J. Linhart, a to na datech ze šetření *Sociální diferenciacce a mobilita obyvatelstva ČSSR*. V diskusi byl potom vyjadřován značný skepticismus k možností použití této techniky, neboť interpretace výsledků (zvláště po použití rotace) se zdá být značně nahodilá, až libovolná.

Rozsáhlý referát J. Laubera o problematice taxonomie, „cluster analysis“, nebo obecněji o problémech úloh typu „pattern recognition“ vzbudil pozornost přehledem pro sociology úplně nových metodických postupů, z nichž některé jsou nepochybně perspektivní. S podstatou informací Lauberova referátu se bude moci čtenář seznámit, jak se domníváme, v některém dalším čísle tohoto časopisu.

O praktické aplikaci taxonomie při klasifikaci statusových vzorců referoval Z. Šafář. V diskusi byly potom hledány další možnosti pro zlepšení naznačeného postupu analýzy.

Předposledním bodem jednání pořadu byl referát P. Štěpánka o problematice tzv. „path analýzy“. S tímto metodickým postupem, podobným regresní analýze, se v poslední době velmi často setkáváme v sociologické literatuře a P. Štěpánek jako matematik byl požádán, aby podal srozumitelný výklad postupu, jeho slabin a předností. Referát byl doplněn praktickou ukázkou interpretačních možností na základě této techniky (opět z dat již zmíněného výzkumu) a v diskusi byla vyjasňována sporná místa metodického postupu i možnosti zpřístupnit techniku širší veřejnosti programováním jednodušších výpočtových schémat. (Referát je otištěn v Metodologické rubrice tohoto čísla Sociologického časopisu.)

Ke konci tří denní intenzivní práce byla přednesena krátká diskusní sdělení jednotlivých účastníků — P. Perglera, J. Běrové, F. Zicha, K. Pinkase, M. Illnera, Z. Šafáře — k některým praktickým problémům, na něž se narazilo při výzkumné práci. Slabinou poslední části jednání pořadu byl nedostatek času na diskusi i obsírnější výklad.

Celkově byl seminář všemi účastníky hodnocen velmi kladně, neboť každý z přítomných si odnášel značný počet úplně nových informací, které by jinak velmi těžko v přehledné podobě čerpal z literatury, a navíc si mohl v diskusi s odborníky ujasnit sporné body těchto speciálních metodických postupů. Ukazuje se, že informační přínos takovýchto tematických seminářů s omezeným okruhem účastníků je vyšší a poskytuje se daleko větší možnost pro tolik potřebnou výměnu názorů a zkušeností, než je tomu v případě reprezentativních akcí s mezinárodní účastí.

Závěrem je nutné ještě jednou poděkovat Ústavu sociálně politických věd UK za finanční i organizační zajištění akce.

Zdeněk Šafář